

УДК 37.034(497.11)“18”

Наталија Јовановић
Филозофски факултет
Ниш

МОРАЛНО ВАСПИТАЊЕ У СРБИЈИ XIX ВЕКА

Резиме

Деветнаести век је време српске револуције, време обнове српске државе и стварања Кнежевине Србије. Ову значајну историјску епоху обележила су многа прекретничка збивања и појаве, а посебно буран развој политичког, друштвеног и културног живота младог српског друштва. Темелј друштвеног васпитања у Србији XIX века је породично и школско васпитање. Породица је узор и извор целокупног васпитања, па, дакле, и моралног. Родитељска, породична и фамилијарна љубав је основа породичног моралног васпитања. У породици се укорјењују навике и нарави из којих се развија права моралност. Школско морално васпитање се добија у општеобразовним и у стручним школама. Задатак моралног васпитања у основној школи је: развијање свести код ученика и навикавање на индивидуалне врлине, а нарочито развијање моралне симпатије, осећања побожности, правдољубља, другарских врлина.

Кључне речи: морално васпитање, српско друштво, породично васпитање, школско васпитање.

Постоје раздобља у историји једног народа која по трајању не превазилазе деценијске оквири, али по значају обележавају векове. Такво раздобље, свакако, чини и време српске револуције, време обнове српске државе и стварања Кнежевине Србије. Ову значајну историјску епоху обележила су многа прекретничка збивања и појаве, а посебно буран развој политичког, друштвеног и културног живота младог српског друштва које је тек излазило на историјску сцену, тежећи да ухвати корак са прогресивним европским кретањима.

У овом раздобљу српске националне историје јављају се значајни просветни садржаји као израз историјских процеса и колективног сећања, на једној страни, а на другој, као резултат буђења националног и државног програма у Србији. Деветнаести век је време у којем оживљава идеја о националној самобитности и шири се култ српских средњовековних владара и светитеља: Стевана Немање, светог Саве, Стефана Првовенчаног и кнеза Лазара. Култ се шири не само у народној поезији, као до тада, већ у просвети, кроз васпитне идеале.

1. Темелј друштвеног васпитања у Србији XIX века је породично и школско васпитање. Породица је узор и извор целокупног васпитања, па, дакле, и моралног. Родитељска, породична и фамилијарна љубав је основа породичног моралног васпитања. У породици се укорјењују навике и нарави из којих се развија права моралност. Ту се учи матерњи језик и добијају

основна знања. Деца прихватају религију својих родитеља и постају чланови цркве. И деца школског узраста се највише васпитавају у породици, јер у школи проводе само по неколико часова дневно, а све остало време код куће. Онде где нема школе, породица врши сама све васпитне послове; она даје и опште образовање и стручну спрему својим члановима. Морално васпитање у породици, у почетку, је навикавање на посредне врлине уредног живљења и правилног дружења, у кући и ван куће, посебно у дечијем друштву. Касније се уређују односи према другим људима и према друштвеној заједници, и стичу се непосредне врлине права и правде, доброте и истине, слободе и друго. По мишљењу тадашњих педагога, право морално васпитање почиње од треће године, када дете почиње разликовати, шта је допуштено а шта забрањено, и кад се јављају осећања стида и кајања. Осећање сажаљења јавља се најпре као подржавање. Рано се јавља и осећање правде и неправде.

Школско морално васпитање добија се у општеобразовним и у стручним школама. Општеобразовне школе се деле на основне школе и средње школе. Основне школе су: редовна основна школа, грађанска школа, продужена школа и велика народна школа. Средње школе су: виша грађанска школа или реалка, виша женска школа, виша реалка, реална гимназија и гимназија.

Задатак моралног васпитања у основној школи је: развијање свести код ученика и навикавање на индивидуалне врлине, а нарочито развијање моралне симпатије, осећања побожности, правдољубља, другарских врлина (поштовање, искреност, верност и др.) и развијање свесности у вршењу школских и других дужности. Сазнање онога што је добро и зло, у моралном смислу, добијају ученици углавном у настави: навикавање потпомажу добри примери и уређен школски живот (Бакић 1901:27-42). У наставном плану основне школе долазе на прво место они наставни предмети који дају писменост и који уводе ученике у народну књижевност. На другом месту су они предмети који развијају националне особине и патриотске врлине. А треће место заузимају они предмети који су потребни за практични живот. Друга група предмета служи моралном васпитању, као веронаука, моралне и грађанске поуке, народна и општа историја. У српској основној школи морално васпитање се остварује кроз неговање свести о народном јединству преко српског језика с народним умотворинама, српском историјом, српским песмама и народним играма, српском књижевношћу, уз упознавање карактерних особина српскога народа, вере и обичаја, ношње и начина живљења (Бакић 1901:27-42).

Главни задатак предавања из веронауке и науке о моралу у основној школи је буђење морално-религијских осећања ученика. На ова осећања се утиче преко маште у жељи да се код ученика пробуди саосећање и страхопоштовање. Ученици се упознају са индивидуалним морално-религијским дужностима, и вежбају се у њиховом вршењу. У прва два разреда се ученици упознају с најважнијим црквеним празницима, у два средња разреда се уче библијске приповетке из Старог и Новог завета, а посебно се упознаје живот

и учење Христово. У вишим разредима се упознају са црквеним обредима и развитком српске цркве, и то у сликама. На нижем ступњу се ученици упознају с дужностима према родитељима и другим сродницима и с дужностима према школи и учитељу и према својим друговима. На средњем ступњу, с дужностима према другим људима, нарочито према старим и заслужним људима, према представницима власти. На вишем ступњу, према својој цркви, према својој отаџбини и према свом народу. Ученици упознају и најважније државне установе и државне законе у облику грађанских поука. Предмет Веронаука са моралним поукама изводи се уз коришћење аналитичког и генетичког метода и оба облика предавања. Генетички метод и монолошки облик употребљавају се претежно у предавањима веронауке, а аналитички метод и дијалогски облик више код моралних и грађанских поука (Бакић 1901:27-42).

У гимназијама се морално васпитање реализује кроз предмет Веронаука и етика. Предавањима из веронауке и етике се код ученика буде религијска и морална осећања, и њиховој се вољи даје религијско-морални правац, а у другом разреду се образује њихов разум, и учвршћују се у вери њихових родитеља и предака. Овим предавањима се испуњава свест ученика узвишеним моралним идејама, социјалним и хуманим, развија њихова свест о моралним дужностима и ствара код њих етичко уверење тако да то има пресудан утицај на њихов карактер и каснији живот. Етика се обично предаје заједно са веронауком, и то углавном као наука о хришћанском моралу у коме идеја доброте заузима најважније место. Етичког материјала има и у историјским предметима. Из етике се објашњавају они морални односи, врлине и дужности, који се примењују у свакидашњем друштвеном животу. Поред утврђивања моралних навика, ученици, овим предметом, стижу етичко уверење и постижу моралну зрелост. Проучавање историјско-литерарних предмета даје често повода за претресање моралних питања, што је важно за развијање моралне свести. Наставни материјал се распоређује по разредима: на нижем степену (I и II разред), библијска историја, тј. приповетке из Старог и Новог завета, с објашњењем хришћанских празника и с познавањем православне вере (после упознавања индивидуалних дужности према родитељском дому, школи, цркви и држави); на средњем степену (III и IV разред), литургија и наука о вери у систематском облику (на библијској основи); на вишем степену (V и VI разред), хришћанска црква с посебним освртом на српску православну цркву, уз преглед хришћанске и филозофске етике, по главним начелима социјално-хуманих дужности. На првом степену се користи аналитичко-генетички метод и монолошко-дијалогски облик предавања. Основи етике се проучавају у разговору на конкретним случајевима из живота, после се поједини живописни догађаји причају у простом, разумљивом облику, оним редом како су се људи развијали и како су догађаји текли. На другом степену употребљавају се аналитички и синтетички метод и преовладава монолошки облик наставе. На трећем степену влада генетички и хеуристички

метод, и употребљавају се оба облика предавања, и то први метод с монолошким обликом при предавању црквене историје, а други метод с дијалогским обликом при предавањима из етике (Бакић 1901:102-142).

2. Када је реч о просветним приликама овог доба, посебно о улози морала и моралног васпитања у развоју школства, незобилазни су допринос Доситеја Обрадовића, као пропагатора идеја ослободилачког покрета и просветитеља ослобођене Србије, и упорна настојања Вука Караџића да идеје српске револуције пренесе са друштвено-политичког на културно и просветно подручје. Крај 18. и почетак 19. века обележили су Доситеј и Вук. Доситеј је подигао српску културу на ниво световне просвећености, ослобођене остатака мистицизма и празноверја а Вук је, ослоњен на здрав народни језик демократизовао књижевну и културно наслеђе предака приближивши га читавом српском народу.

Доситеј делује превасходно у Српској Војводини, у европски просвећеној средини у којој је значајан утицај Карловачке митрополије и руске православне цркве. Доситеј Обрадовић, као интелектуални представник виших социјалних слојева, заступа другачији ниво у односу на националну стратегију Вука Караџића. Вук, који је поникао из народа, окупља продуктивне снаге свог етноса и посебно истиче значај националног фактора у изградњи нове државе. Доситеј делује у просвећеној средини, која је у историјским процесима била читав век и по испред народа коме је припадао. Баш због тога је осећање бића народа било развијеније код Вука. Вук се свим својим умним снагама окренуо управо том простору, подаривши народу тада толико потребан разумљив језик, да би му преко тог језика привео колективној свести непроцењиво благо традиције, књижевности и културе. То је језик који је сам народ изнедрио у суровим условима вековног истрајавања. Тако су се биће народа и просвећеност нашли на заједничком задатку, у стварању националне државе. Искуство просвећених војвођанских Срба, одиграло је значајну улогу у економској, просветној и културној еманципацији младе Кнежевине Србије, пошто су народна снага и романтични занос широких слојева, уједињени око предања и књижевности, око култа слободе, у реалним историјским оквирима освојили политички простор и утврдили темеље модерног српског државног бића.

Прве податке о просветним приликама у предустаничком и устаничком времену пружају писци књижевних, мемоарских, историографских и педагошких дела. Вук Караџић објављује у “Даници” за 1827. и 1828. годину делове својих историјских и етнографских списа, једну врсту устаничке хронике. Код Симе Милутиновића Сарајлије, а посебно у Мемоарима проте Матеје Ненадовића налазе се врло значајни подаци о политичком и духовном стању у Србији после Турско-аустријског рата 1788-91. године, упечатљив опис живота у сеоским насељима, повратак избеглица у опустошену земљу, обнова

домо̀ва, манастира и црка̀ва, расположење српског живља пред устанак, почетак и ток устанка, народна страдања и жртве.

Полазећи од народног живота и мудрости, Вук је натуралист који морална добра поставља као врховне вредности људских напора. Он сматра да су елементарни објективни и субјективни услови моралности свакоме дати, свако може бити моралан само ако хоће. Као натуралистички еволуционист (Стојковић 1972:19), сматра да се родољубље и друге врлине не рађају са човеком, него се развијају кроз науку и одгајање. Основна морална норма по Вуку гласи: “Ништа не би ваљало чинити чега би се човек морао стидети” (Стојковић 1972:19). Опште норме и врлине Вукове народне етике су: конкретни активизам и радиност, поштење, родољубље, слободоумље и хуманост, правдољубивост и истинољубивост и животни оптимизам. Вук узима емоције као услов моралности. По његовом мишљењу, човека на активност покреће корист и задовољство. Он сматра да су аутономни извори и критеријум добра и моралности општа и трајна корист најбољег од свих могућих добара. Вук је, заједно са Његошем и Владимиром Јовановићем, типичан представник народне патријархалне етике, која се противставља малограђанском моралу и етици чији су представници Славеносерби.

Доситејевско-вуковски покрет и културни преображај ослободили су српски народ од уских верских мерила, а општи друштвени развитак ослабио је утицај православља на културни и друштвено-политички живот Срба друге половине 19. века. Верска осећања се повлаче у оквире личног уверења а верски обреди у круг породице. И даље се осећа утицај цркве као организације. Верска настава се упорно одржава по школама још читав један век. Модерно схватање религије код Срба почиње са Доситејевим деизмом и просветитељским компромисним рационализмом који је одговарао народском рационализму од кога полази и Вук. Продирање природнонаучних схватања у нашу грађанску идеологију и реакционарна улога цркве после 1848. године у Европи допринели су удаљавању од утицаја цркве (посебно либерали и социјалисти 19. века). Либерални идеолог Владимир Јовановић се залагао за морал који би био независан од вероисповести, и да се као такав треба предавати у школи; да веру треба одвојити од школе и оставити породици и цркви (Стојковић 1972:51). Поједини идеолози српског грађанства устаће и касније против верске наставе, али ће се она одржати у нашим школама скоро до средине 20. века. Тако се живело са прогресивним теоријским декларацијама и компромисом са религијом у друштвеној и школској пракси Кнежевине Србије.

Најразрађенију теорију овог компромиса пренео је Михаило Ристић 1860. године. Полазећи од Канта, Вагнера, Хегела, Јакобија, Ристић развија и етичко теоријско становиште. У сукобу религијске мистике, теолошке догматике и позитивних религија које воде верске ратове и наносе штету прогресу, с једне стране, и позитивне науке, с друге стране, Ристић налази компромис у

науци о религији. Ристић је уверен да се религија не може укинути до века, јер је неодвојива од суштине човека (Стојковић 1972:51). Оваква схватања религије и њене друштвене улоге уклопила су се у теорију и праксу моралног васпитања по српским школама.

Насупрот методама васпитања младог поколења у српском патријархалном друштву – примером, убеђивањем и поуком, новостворена држава захтевала је васпитање поданика који би били послушни властима. Основна врлина која се захтевала од сваког грађанина обреновићевске Србије, како тврди и Владета Тешић, била је послушност (Тешић 1973, Стојковић 1972:52). У “Правилима школским” из 1841. године стоји да је покорност прва дужност сваког ученика, а свака се непокорност најстрожије кажњава у школи као и у друштву.

У свим школама Србије предавана је хришћанска етика, а њен основни принцип био је покорност и послушност. У циљу што ефикаснијег спровођења таквог васпитања главни управитељ основних школа, Милован Спасић, објавио је 1850. године, књигу “Наравствени воспитатељ деце”, која је ушла у широку употребу код наставника и родитеља. Рационалист и етички когнитивист, Спасић заступа Русоово схватање да се човек рађа добар али да од васпитања зависи како ће бити формиран. Сматра да у процесу васпитања, у моралном опредељењу пресудну улогу игра разум. Зато се залаже за просветитељска наравоученија као средства за аутономну тежњу ка истини, добру, лепом и општекорисном. При томе истиче неопходност навикавања деце на послушност према старијима и властима. Суштина моралног васпитања, по њему, је у развијању љубави према богу, ближњем и самом себи, а награда и казна су средства моралног васпитања која проповеда и хришћанска догматика (Стојковић 1972:53).

Морално васпитање се у српским основним и средњим школама развијало од апсолутне послушности и система строгих казни ка све већој либерализацији и увођењу хуманијих и савременијих метода васпитања примером без телесних казни. Посебно српски ђаци формиран на Западу учинили су много за демократизацију српског друштва, а тиме и за прогресивну измену циљева и метода моралног васпитања по нашим школама. И поред тога, строги режим кажњавања и васпитање за послушност још дуго ће остати у српској просвети, о чему су писали Светозар Марковић, Васа Пелагић, Бранислав Нушић, Стеван Сремац и други.

Лично пријатељство и велико обострано поштовање Вука и Његоша имали су дубок и обухватан утицај не само на политички живот у две српске државе, већ и на обједињавање националног програма, приближавање система вредности и уобличавање просветне политике у Србији и Црној Гори. Његош у схватању морала полази од Канта и његовог схватања дужности. Човек нема дужности само према себи и према другим људима већ највише према народној заједници, а преко ње према човечанству. Дужност човека је да се

херојски односи према недаћама живота и да по сваку цену брани своје и народно часно име (Стојковић 1972:81). Ова етика одбацује епикурејско тражење смисла човековог живота на земљи и налази га у трансценденталном а опет, за патријархалног човека, тако реалном свету највиших вредности части и доброга имена. По Његошу живот има смисла и оправдања само ако је посвећен узвишеном моралном циљу (Стојковић 1972:67). Његошева етика је победа живота над смрћу, добра над злом, истине над лажју, лепоте над ружноћом духовном и телесном. У тој етици чојства и јунаштва, хуманизма и херојизма, јесте Његошев и српски народни идеал. Његош је веровао у остварљивост овог идеала, и тиме је његова етика, као и српска народна, оптимистичка: она негира сваки мит о Сизифу, сваку безизлазност људских особина и судбине космоса; “Благо томе, ко довијек живи, имао се рашта и родити”. Његошево етичко схватање је резултат његовог активистичког односа према друштвеним дешавањима 19. века. То је време национално-ослободилачких покрета Европе и припрема народа Балкана за потпуно ослобођење од турског феудалног ропства. Велики родољуб и народни мудрац-етичар Његош је ниво кодекса наше народне етике издигао на ниво не само општечовечанске већ и космичке.

Период почетка српске нације и државе у ослобођеној али још увек вазалној земљи обележавају и романтичари, закаснили просветитељи. Међу просветитељима овог времена посебно место припада Јовану Стејићу. Војвођанин Стејић, вођен родољубљем, прелази у Србију као први Србин стручни лекар. Као филозоф-просветитељ написао је низ популарних здравствено-просветних књига и поучно-моралистичких приповедака. Он је типичан рационалист-просветитељ, који у Србију поново преноси хуманистичке и оптимистичке идеје. У култу здравог разума као основе одржавања телесног и душевног здравља и културно-просветног напретка, он је, као и Доситеј пре свега практични моралист. Стајићеви идејни извори су немачки просветитељи 18. и 19. века, нарочито кантовци. Ове изворе он прилагођава потребама српског друштва и посрбљује народним изрекама, анегдотама и друго. Он излаже у основи сличан поглед на свет као и Доситеј. И он говори о објективним и субјективним детерминатама моралности. Објективни услови моралности и за њега су богом створени: свет, бог и друштво. Субјективни извори моралности су разум, страсти и активност. Као просветитељ он тежи да усклади право и морал. Моралне врлине, по Стејићу, су оне из општечовечанског фонда: умереност, вредноћа, учтивост, љубазност, искреност, постојанство карактера, држање речи и вере, разумна побожност, истина, правда, мир, љубав, поредак и друго.

Стејић прописује и норме моралног понашања (Стојковић 1972:96). Најважнија норма за њега је просвећивање, он саветује људима да буду паметни и разумни, и да се старају да им савест увек буде мирна и чиста. Ово

је становиште просветитељског хуманизма. Истовремено се залаже и за норму послушности.

Српска култура, па дакле и просвета биле су под јаким утицајем класицизма. То је долазило и отуда што су највиђенији културни посленици и наставници устаничке Велике школе (1808-1813) имали класично образовање: Доситеј, Иван Југовић и други. Стерија је као просветни реформатор и организатор унео класични смер у српску школу, тако да се на школским испитима 1844. године полаже латински, док се од 1853. године у гимназијама поред латинског уводи и грчки језик (Стојковић 1972:21, Жунковић 1971:55). У оваквој школској клими, трансформираној у току извођења Вукове културне револуције, делују: Сима Милутиновић, Саралија (1791-1847), Доситејев поштовалац, Његошев учитељ и Вуков пријатељ, следбеник просветитељских филозофа и хуманистичких моралиста; Љубомир П. Ненадовић (1826-1895), син Проте Матеје, усвојио је немачку класичну филозофију, заступао је доситејевски рационализам, веру у прогрес, људску доброту, здрав разум и науку; Милан Ђ. Милићевић (1831-1908), типичан представник народњачког крила Вуковог покрета, вишегодишњи председник Српске академије наука, бавио се дескрипцијом народног живота. У условима када је још неразвијена историографија била оптерећена романтизмом, окренута претежно средњовековној прошлости, Милићевић, објављује своја значајна дела, у којима се бави описивањем личности и догађаја из доба српске револуције, оним људима који су стварали нову српску државу, њену просвету и културу. Он се, исто тако, бави и проучавањем школства у 19 веку.

У другој половини 19. века јавља се већи број аутора који се са историјске дистанце баве догађајима и личностима из ближе прошлости. Они пишу како о збивањима и знаменитим вођама устаничког покрета из 1804. и 1815. године, тако и о истакнутим личностима из времена успостављања Кнежевине Србије. Још 1829. године појавила се *Српска револуција*, немачког историчара Леополда Ранкеа (Ранке 1864). Иако се Ранке није бавио посебно просветним питањима, ово је умногоме јединствено дело, јер је одиграло изузетну улогу у ширењу научних сазнања широм Европе о српским устаницима. Као важан извор за проучавање развоја морала и просвете у Србији овога доба одређен значај имају мемоарска дела и путописи савременика који су у њој боравили или кроз њу прошли током 19. века, као и појединачни прилози наших истакнутих историчара и педагога тога времена.

Са појавом критичке школе Стојана Новаковића (1842-1915) и читаве плејаде даровитих истраживача (Михаило Гавриловић, Миленко Вукићевић, Алекса Ивић и други), почиње раздобље савременог приступа српској револуцији у друштвеној науци. Стојан Новаковић је значајан научник, политичар и дипломат. Он је реформисао српске школе у правцу замене класицизма реализмом. За српску филозофску историографију од посебног је значаја низ његових аналитичких радова о српској историји, о Доситеју, о филозофији

народних умотворина. Темелна испитивања свих расположивих извора, а пре свега архивске грађе, постала су неопходан предуслов и неизоставна основа истраживања историје културе новијег времена.

Тихомир Р. Ђорђевић је међу првима истраживао културне прилике у обновљеној Србији. Он је на основу обимних истраживања архивске грађе, још пре Првог светског рата написао књигу *Из Србије кнеза Милоша – културне прилике од 1815. до 1839. године* (Ђорђевић 1922). Посебно поглавље његовог рада посвећено је школама.

Запаженом студијом *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791-94. године*, објављеном 1927. године, огласио се између два светска рата и Душан Пантелић, а други део овог обимног рада објављен је тек после Другог светског рата 1949. године. У међуратном раздобљу и после Другог светског рата, јавља се плејада савремених истраживача српске револуције 1804-1830. године, у којој се посебно истичу Слободан Јовановић, Јован Цвијић, Владимир Ђоровић, Владимир Дворниковић, Васа Чубриловић, Радослав Перовић, Драгољуб Јанковић, Вук Винавер, Радован Самарцић и други. Резултати њихових обимних и вишегодишњих проучавања, заснованих на модерном приступу, сведоче о високом домету у испитивању политичких, привредних, државно-правних, етничких, демографских, културно-просветних и других кретања, како у самој Србији 19. века, тако и у односима Србије са другим крајевима, балканским и европским земљама.

Часописи, као што су “Чупићева задужбина”, “Браство”, “Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор”, “Учитељ”, “Школа”, “Наставник”, “Наша народна школа”, “Просветни гласник” и други садрже значајне радове о гледању на суштину моралног васпитања ученика основних и средњих школа Србије 19. века. У чланку “Рашта је човеку морално васпитање и како се оно добива” (*Школа* 1:55) истакнуто је да је школи дужност да код ученика развија осећање правде и да умекша његову нарав.

У већем броју других чланака, из овог периода, расправљано је о појединим проблемима из области моралног васпитања ученика. Указивано је на садржинску разлику између појмова васпитање и обучавање, па је појам васпитање својен на морално образовање, коме је задатак да поправља мане, преображава навике и улепшава нарави. Истицан је значај верозаконских начела у моралном обликовању ученика, улога родитеља, својства васпитача и далекосежни утицај примера у васпитању деце. Разматране су могућности коришћења наставне грађе у сврху моралног утицаја на ученике, а нарочито је указано на могућности које у овом смислу пружа веронаука, историја и познавање природе. Објашњавају се везе и односи између умног и моралног развитка. Објашњавају се процеси настајања моралних појмова и формирање моралних навика. Анализирају се услови и методика рада на моралном васпитању ученика. У расправљању наведених питања полазило се од одређених педагошких ставова, од тога, на пример, да је личност учитеља најважнији

(скоро пресудан) чинилац у моралном обликовању ученика и да зато учитељ треба да воли свој позив и поштено да врши своје дужности, да је искрен према ученицима, да је у њему “огледана моралност утемељена на тврдим верозаконским основама” (*Школа* 1:264).

Милорад Шапчанин је у “Посланици учитељима основних школа” истакао да учитељ треба да буде и васпитач (Шапчанин 1869). Овај двоструки задатак учитељи ће извршити ако буду свој васпитни утицај градили на принципу јединства строгости и озбиљности, строгости и попуштања, безазлености и разумности, ако буду васпитавали примером. Васпитни рад треба да буде подешен узрасту и полу ученика: према старијим ученицима треба бити озбиљнији, према млађим попустљивији, према мушкој деци оштрији, према женској блажи.

Књига, “Педагогијске поуке”, Милана Ђ. Милићевића (1870) представља, по мишљењу многих савременика, потпуни методички приручник за васпитно-образовни рад у основним школама. У њима су опширно разлагана и питања моралног васпитања ученика. На почетку књиге истакнуто је да је основни предуслов за успешно вршење учитељских дужности и обезбеђивање моралне власти над ученицима, такве власти због које ће ученици поштовати, слушати и веровати својим учитељима. Такву власт учитељи ће обезбедити ако исправно врше своје дужности, ако искрено воле и поштују своју децу, ако им праштају погрешке.

У бројним расправама садржаним у часописима *Школа* за 1870, 1871. и 1872. годину разматрана су извесна методичка питања у вези са моралним васпитањем ученика. Посебно је указивано на потребу вежбања ученика у моралном процењивању сопствених и туђих поступака, а предлагана је сократовска метода разговора. Предлагана су и питања којима би учитељи навикавали ученике да критички оцењују своје понашање, и уводили у морално анализирање понашања других. Задатак учитеља био би откривање побуда, које изазивају морално добро или морално лоше дело. Учитељима је посебно предочено да се чувају придиковања, да избегавају да сами изводе моралне судове.

Милан Милићевић је у “Школици за грађанска права и дужности” (Милићевић 1873), први пут у нашој педагошкој теорији најавио грађански морал. У оквиру књиге изложене су: просте поуке за малу децу и поуке за дечаке, поуке за младиће и државно стање Србије.

У Дитесовој “Теорији педагогије” разрађени су проблеми моралног васпитања ученика (Дитес 1872). Најпре је указано да је морално васпитање неопходно и могућно, а затим да је за постизање успеха у моралном васпитању пресудно обезбедити повољно дејство свих утицајних чинилаца. Ученике треба систематски навикавати на умереност, развијати код њих осећање честољубља, смисао за друштвеност, љубав према раду, поштење и послушност. У књизи је указано на функцију примера у васпитању.

Војислав Бакић у књизи “Наука о васпитању”, писаној у начелима Хербартове филозофско-педагогијске школе, истакнут је морални карактер васпитања (Бакић 1878) Васпитање моралности може, по Бакићу, бити двојако: непосредно, путем директног утицања на вољу васпитаника; и посредно, када се на вољу васпитаника утиче путем наставе. Непосредним васпитањем се снажније утиче на морално формирање ученика. Он такође сматра да се примером најефикасније може утицати на формирање јаке, одлучне и трајне воље код ученика, и то пре свега примером учитеља. Покварено друштво, беспослица, лоше књиге, усамљеност и друго јесу фактори који негативно утичу на изграђивање моралних ставова код ученика. Настава у целини, према Бакићу, треба да има васпитни карактер, треба да доприноси изграђивању моралних особина код ученика. У том смислу он највише потенцира градиво историје и земљописа, веронауке, књижевности и певања (посебно црквене и народне, родољубиве песме).

У другој својој књизи “Српско Родољубље и Отачаствољубље”, Бакић анализира као посебне моралне вредности: родољубље, човекољубље, отачаствољубље, народну част, српско братство и сродство (Бакић 1910). Услове за развијање моралних вредности он види у породичном васпитању, народном просвећивању, друштвеној средини, патриотским удружењима, општинским и државним установама, привредној снази народа и народној одбрани. Посебан део у књизи је посвећен питању српске националне школе.

У збирци “Нови васпитач”, коју је уредио и издао Мита Нешковић дат је приказ највреднијих педагошких радова о народном васпитању (*Нови васпитач* 1890). Под називом Општа педагогија и Примењена педагогија сврстани су чланци који се баве односом васпитања и морала. Занимљиво је истраживање деловања песништва, епике, лирике и драме на васпитну и образовну страну народног живота у једном од чланака. У чланку под називом *Мисли једног учитеља* васпитање се одређује као деловање којим се човек развија према својим склоностима, а народно васпитање је када се оно врши над свим деловима једног народа (*Нови васпитач* 1890:99). У истом тексту се истиче да у свакој модерној, културној држави постоје три главна фактора за васпитање: породица, школа и познији живот.

Наведени списи пружали су довољно широку теоријску основу за организовање васпитног рада у школама Кнежевине Србије. У свима њима слабије или јаче истакнуто је да је код ученика неопходно развијати љубав према богу, схватања и навике послушности, дисциплинованог и одговорног односа према обавезама, поштовања старијих, умереност и уредност, свест о својини и родољубље. Морал о коме је било речи у овим списима имао је грађанско-црквено обележје. Поменути списи пружили су теоријске елементе на основу којих је било могуће формирати одређене педагошке ставове, чија је општа оријентација била у томе да укажу на неопходност организованог и систематског рада на моралном васпитању ученика.

Ослобађањем од турског ропства и изградњом нове националне државе, која је праћена даљим унутрашњим диференцирањем, проблем писмености постаје још актуелнији, пре свега за руководећи слој. У току трајања Првог устанка ради низ школа ове врсте у којима уче деца старешина, и друга. То је време кад се врши одлучан прелаз са средњовековне манастирске просвете на модерну световну просвету. Између старих црквених школа и нових световних разлика је врло велика. Нове школе нису световне само зато што у њима раде световни учитељи (а не црквењаци) и што се у њима предају световне науке и употребљавају светивне књиге (а не црквене), него су такве и по циљевима учења. Са новим наставницима, новим садржајима учења и новим школским књигама, улазе у школе и нове наставне и васпитне методе (Ђорђевић 1954:41-42). Питање језика и писма се разрешава у другој половини 19. века.

Литература

- Бакић, В. (1901) *Посебна педагогија*. Београд: Државна штампарија.
- Стојковић, А. (1972) *Развитак филозофије у Срба 1804-1944*. Београд: Слово љубве.
- Тешћ, В. (1973) *Морално васпитање у школама Србије (1830-1878)*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Жунковић, С. (1972) *Школство и просвета у Србији у XIX веку*. Београд: Педагошки музеј.
- Ранке, Р. (1864) *Историја српске револуције*. Београд: Државна штампарија.
- Ђорђевић, Т. (1922) *Из Србије кнеза Милоша*. Београд: Државна штампарија.
- Пантелић, Д. (1927) *Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791-1794*. Београд: Државна штампарија.
- Шапчанин, М. П. (1869) *Посланица учитељима основних школа*. Београд.
- Милићевић, М. Ђ. (1870) *Педагогијске поуке*. Београд.
- Милићевић, М. Ђ. (1873) *Школица за грађанска права и дужности*. Београд.
- Дитес, Ф. (1872) *Теорије педагогије или основе науке о васпитању*. Превод Милорад П. Шапчанин, Београд: Издање државне штампарије.
- Бакић, В. (1878) *Наука о васпитању I и II*. Београд: Издање државне штампарије.
- Бакић, В. (1910) *Српско Родољубље и Отачаствољубље*. Београд: Српска академија наука, Задужбина Димитрија Стаменковића.
- Нови васпитаћ* (1890), уредио и издао Мита Нешковић. Нови Сад: Штампарија др Павловића и Јоцића. 1890.
- Ђорђевић, Ж. (1954) *Школа и просвета после Првог српског устанка*. Београд: Педагошко друштво Србије.

Natalija Jovanović

Moral Education in XIX Century Serbia

Summary

The nineteenth century is the time of Serbian revolution, the time of the reconstruction of Serbian state and the creation of the Principality of Serbia. This important historical epoch was marked by many corner-stone events and occurrences, particularly by the tempestuous development of the political, social and cultural life of the young Serbian society. The foundation of social education in XIX century Serbia was family upbringing and moral instruction in schools. The family was the role model and source of all education, thus necessarily of moral education, as well. The base of this family-based moral education is parental love and love among all other members of the unit. The practices and the code out of which true morality derived were deeply rooted in the family. Moral instruction in schools was obtained both in grammar schools and in vocational schools. The main objectives of moral instruction in the primary school were: development of student consciousness and customization to individual virtue models, and in particular, the development of inclination to morality, piety, righteousness, friendly relationship building, etc.

Key Words: Moral Education, Serbian Society, Family Upbringing, Moral Instruction in Schools.